

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2025; 17: e9

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

Study of the Architecture of the Historical Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath in Boroujerd and its Compliance with the Principles of Iranian-Islamic Medicine

Hamid Shaverdi¹, Jamal Rezaei Orimi², Ebrahim Nasiri^{3*}

1. Student Research Committee, School of Allied Medical Sciences, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.
2. Pre-Hospital Emergency Medical Services and Disaster Management Center, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran; Department of Persian Medicine, Faculty of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.
3. Department of Anesthesiology, Operating Room, Faculty of Allied Medical Sciences, Traditional and Complementary Medicine Research Center, Addiction Institute, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Since ancient times, there has been a close connection between medical knowledge and architecture in the construction of traditional buildings such as baths. The Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath is one of the historical baths in Boroujerd city, built during the Qajar period by Iftikhar al-Islam Tabatabaei Nabavi Boroujerdi. This research aims to study the architecture of this bath and its compliance with the principles of Persian medicine.

Methods: This descriptive-analytical research was conducted using library documents and field studies.

Ethical Considerations: In this research, the ethical aspects of library study including the authenticity of the text, honesty and trustworthiness have been observed.

Results: The findings indicate that Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath consists of four main sections or chambers, which are, in order: The first chamber (cold and dry), the second chamber (cold and moist), the third chamber (hot and moist) and the fourth chamber (hot and dry) based on Iranian traditional medicine. The components of the bath include the entrance, sarbineh (dressing hall), miandar (transitional space), restroom, garmkhaneh (hot room), sardab (cool underground area), khazineh (hot water pool) and the furnace. In the construction of this building, the fundamental principles of Iranian architecture, namely "people-centeredness, avoidance of excess, structural integrity, self-sufficiency, and inwardness" has been observed. The depictions of birds and flowers on the tilework in the sarbineh walls induce a sense of relaxation, warmth and moisture in individuals, while the presence of cold water in the sardab helps adjust body temperature to match that of the sarbineh space.

Conclusion: The Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath, as an architectural and medicinal masterpiece from the Qajar period, not only exemplifies the integration of Iranian architectural art and medicine but also plays a significant role in preserving the health and well-being of individuals.

Keywords: Iftikhar al-Islam Bath; Persian Medicine; Islamic Architecture; Qajar Period

Corresponding Author: Ebrahim Nasiri; **Email:** rezanf2002@yahoo.com

Received: November 21, 2024; **Accepted:** March 06, 2025; **Published Online:** June 01, 2025

Please cite this article as:

Shaverdi H, Rezaei Orimi J, Nasiri E. Study of the Architecture of the Historical Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath in Boroujerd and its Compliance with the Principles of Iranian-Islamic Medicine. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2025; 17: e9.



بررسی معماری حمام تاریخی افتخارالاسلام طباطبایی بروجرد

و انطباق آن با اصول طب ایرانی - اسلامی

حمید شاهرودی^۱، جمال رضائی اوریمی^۲، ابراهیم نصیری^{۳*}

۱. کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.
۲. مرکز اورژانس پیش بیمارستانی و مدیریت حوادث، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.
۳. گروه هوشبری و اتاق عمل، مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، پژوهشکده اعتیاد، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: از دیرباز ارتباط تنگاتنگی میان دانش پزشکی و معماری در ساخت بناهای سنتی همچون حمامها وجود داشته است. حمام افتخارالاسلام طباطبایی از جمله حمامهای تاریخی شهرستان بروجرد است که در دوره قاجاریه توسط افتخارالاسلام طباطبایی نبوی بروجردی ساخته شد. هدف از پژوهش حاضر بررسی معماری این حمام و انطباق آن با اصول طب ایرانی است.

روش: این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی انجام شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش، جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متن، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حمام افتخارالاسلام بر اساس طب ایرانی از چهار بخش یا خانه اصلی تشکیل شده است که به ترتیب عبارتند از: خانه اول (سرد و خشک)، خانه دوم (سرد و تر)، خانه سوم (گرم و تر) و خانه چهارم (گرم و خشک). اجزای تشکیل‌دهنده حمام شامل ورودی، سربینه، میان‌در، سرویس بهداشتی، گرمخانه، سرداب، خزینه آب گرم و آتشدان بودند. در ساخت این بنا اصول اصلی معماری ایرانی یعنی «مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی» رعایت شده بود. تصاویر مرغ و گل در کاشی‌های دیوار در سربینه موجب انبساط و گرمی و تری در افراد و وجود آب سرد در سرداب موجب تطبیق دمای بدن با دمای فضای سربینه می‌شد.

نتیجه‌گیری: حمام افتخارالاسلام طباطبایی بروجرد، به عنوان یک اثر معماری و طبی در دوره قاجار، نه‌تنها الگویی از هماهنگی بین هنر معماری و طب ایرانی را نشان می‌دهد، بلکه نقش مهمی در حفظ بهداشت و سلامت افراد نیز داشته است.

واژگان کلیدی: حمام افتخارالاسلام؛ طب ایرانی؛ معماری اسلامی؛ دوره قاجار

نویسنده مسئول: ابراهیم نصیری؛ پست الکترونیک: rezanf2002@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Shaverdi H, Rezaei Orimi J, Nasiri E. Study of the Architecture of the Historical Iftikhar al-Islam Tabatabaei bath in Boroujerd and its Compliance with the Principles of Iranian-Islamic Medicine. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2025; 17: e9.

مقدمه

بر اساس تعریف حکمای قدیم، طب حرفه‌ای بوده که سلامت آدمیان را حفظ می‌کرده و هنگام نقصان آن، با بهره‌گیری از علم و عمل، سلامت از دست‌رفته را باز می‌گردانده است (۲-۱). علم یا صنعت طب در جهان اسلام مرهون ترجمه منابع طب ایرانی، هندی و به ویژه یونانی در بستر تعالیم اسلامی است. این دانش نزد قدما ارتباط عمیقی با حکمت و فلسفه داشت تا آنجا که غالب طبیبان مشهور در مرحله نخست حکیم بودند. از این جهت طب افزون بر دو حوزه نظری و عملی، به دو شاخه درهم‌تنیده طب جسمانی (بدن - معرفت الابدان) و طب روحانی (نفوس یا روان - معرفت نفس) تقسیم می‌شد (۳). بر این اساس هدف اصلی طب حفظ سلامتی یا سته ضروریه است که عبارت‌اند از: ۱- آب و هوا؛ ۲- خوردن و آشامیدن؛ ۳- حرکت و سکون؛ ۴- اعراض نفسانی؛ ۵- خواب و بیداری؛ ۶- استفرغ و احتیاس (۴-۵).

از دیرباز میان علم طب با سایر علوم پیوندهای عمیقی وجود داشته است، حتی علم معماری نیز در ساخت بناهای سنتی با دانش پزشکی ارتباطی تنگاتنگ داشت. نشانه‌های این ارتباط را می‌توان در متون طبیبی یونان باستان و یکی از کهن‌ترین متون مستقل درباره معماری بازیافت. ویتروویوس (سده یکم قبل از میلاد) در بخش نخست کتابش با عنوان «پرورش معمار»، شناخت اقلیم‌ها، آب و هوای گوناگون و مکان‌های سالم و ناسالم را برای معماران لازم دانسته و تأکید کرده است که بدون این دانش، تأمین سلامت یک سکونت‌گاه ممکن نخواهد بود (۶-۷). بر این اساس معماری حمام‌ها و طب سنتی دارای ارتباط نزدیکی بوده‌اند. حمام‌ها به عنوان نقطه تلاقی فیزیکی و فرهنگی در جوامع مختلف فضایی برای انجام فعالیت‌های بهداشتی و درمانی به شمار می‌رفتند. این ارتباط بر اساس اصول طب سنتی هر منطقه شکل می‌گرفت و ساختار حمام‌ها به نحوی طراحی می‌شد که با اصول درمانی و بهداشتی طب سنتی سازگار باشد. از آنجا که طب سنتی ایرانی بر اصول تعادل مزاج و ارتباط تأثیرات محیط بر سلامت تأکید دارد، طراحی حمام‌ها نیز با هدف ایجاد تعادل میان

عناصر مختلف محیطی و تأثیرگذاری مثبت بر سلامتی افراد صورت می‌گرفت (۸).

یکی از روش‌های مهم حفظ سلامتی و درمان جسم و روان نزد طبیبی کهن، استحمام به سبک همان روزگاران است (۹). پزشکان قدیم به حمام و کارکردهای آن خصوصاً در حوزه طب اهمیت بسیار می‌دادند و در بخش‌های مختلفی از آثار طبیبی خود استحمام را برای پیشگیری و درمان بیماری‌های گوناگون توصیه نموده‌اند. ابی‌زید احمد بن سهل بلخی، حمام‌رفتن را راهکاری مؤثر برای دستیابی به لذات نفسانی و روحی می‌دانست (۱۰). علی بن ربن طبری در کتاب «فردوس الحکمه»، استفاده از انواع مختلف آبن در حمام را برشمرده است (۹). اهوازی مالش و ماساژ در حمام را توصیه می‌کرد (۱۱). ابن سینا در جلد اول (صفحه ۲۳۸) کتاب «القانون فی الطب»، روغن‌مالی در حمام همراه با فصد را برای درمان بیماری‌هایی همچون دق مفید می‌دانست (۱۲) و رازی مالیدن روغن خیری مخلوط با بنفشه در حمام را برای تسکین کمر درد نجویز می‌نمود (۱۳).

مهم‌ترین هدف این پژوهش بررسی معماری حمام افتخارالاسلام و ارتباط آن با طب سنتی ایرانی می‌باشد. این حمام خصوصی متعلق به اعیان دوره قاجار در بروجرد و برای استفاده یک خانواده مذهبی و روحانی بود. علت انتخاب چنین مکانی برای این پژوهش، ارتباط و پیوند ناگسستنی آن با معماری اسلامی، طب ایرانی و شرایط اجتماعی دوره قاجار (زمان تأسیس و فعالیت حمام) است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش بنیادین است که معماری حمام افتخارالاسلام بروجردی چگونه بود و چه رابطه‌ای با طب سنتی ایرانی داشت؟

۱. پیشینه تحقیق: بررسی پیشینه پژوهش‌ها و منابع مختلف موجود، حاکی از آن است که هرچند پژوهشگران بسیاری به ارتباط میان معماری حمام‌ها با طب سنتی پرداخته‌اند، اما تاکنون پژوهشی مستقل و جامع در ارتباط با معماری حمام افتخارالاسلام بروجرد و انطباق آن با طب ایرانی صورت نگرفته‌است. ملایی توانی و غلامپور (۱۳۹۳ ش.) در تحقیقی با

روش

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع طب ایرانی به روش کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی انجام شده است. برای مطالعات میدانی با هماهنگی اداره میراث فرهنگی بروجرد و همراهی کارشناس مرمت بنا، خانه و فضاهای مختلف حمام افتخارالاسلام مورد بررسی و تصویربرداری قرار گرفت. همچنین با استفاده از واژگان کلیدی «حمام، معماری ایرانی، طب ایرانی، طبایع چهارگانه و دوره قاجار» مقالات علمی در پایگاه‌های علمی داخلی و بین‌المللی مانند Medline و Pubmed، Scopus، Magiran، Noormags جستجو شدند و مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها

۱. اصول معماری ایرانی اسلامی در ساخت بناها: در قرآن کریم، خداوند به عنوان معمار هستی معرفی شده که جهان را بدون ستون‌های قابل رؤیت برافراشته است. معماری گذشته در بستر چنین ارزش‌هایی شکل گرفت و تلاش معمار هنرمند برای درک رموز آفرینش، نوعی ریاضت معنوی به شمار می‌رفت (۱۵). هنرمند عارف، مراحل آفرینش اثر را با دقت و خلوص معنوی و روحانی پیگیری می‌کرد و هر مرحله، او را برای رسیدن به مقامی بالاتر و دریافتی روحانی آماده می‌ساخت (۳).

در عرصه معماری معاصر، معدود معمارانی یافت می‌شوند که ضمن توجه به نگرش‌های معنوی و اصول کهن، به توسعه و تبیین آن‌ها پرداخته‌اند. استاد محمدکریم پیرنیا یزدی، از جمله این شخصیت‌های نادر است که در دهه‌های اخیر، همت خود را صرف شناسایی و معرفی معماری ایرانی نموده است. وی در کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران»، پنج اصل «مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی» را به

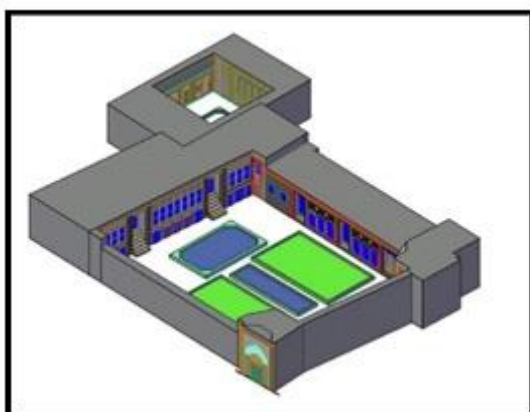
عنوان «حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجار (از آغاز تا مشروطه)» به بررسی انواع حمام از لحاظ کارکرد و ابعاد مختلف فرهنگ استحمام نظیر بُعد بهداشتی، بُعد زیبایی‌شناختی و بُعد اجتماعی آن در عصر قاجار پرداختند. آن‌ها حمام‌های عصر قاجار را به دو دسته خصوصی و عمومی تقسیم کردند که حمام‌های خصوصی جنبه خانوادگی داشتند. همچنین دلایل ساخت حمام‌ها در سطحی پایین‌تر از معیار اطراف راه، تسهیل جریان آب به سیستم آب‌رسانی، گرم‌شدن فضای داخلی حمام در زمستان و معتدل‌شدن آن در تابستان و افزایش استحکام بنا برشمردند (۱۴). طاهری (۱۳۹۵ ش.) در مطالعه‌ای مروری با عنوان «حمام در متون طب دوره اسلامی: نظریه و عمل» به سابقه ارتباط طب و معماری در ساخت حمام‌های قدیم و کاربرد طب سنتی در اجزا و خانه‌های حمام اشاره نموده است (۱۵). حسین‌هاشمی و همکاران (۱۳۹۸ ش.) در تحقیقی با عنوان «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی» اصول حفظ‌الصحه در حمام، مزاج‌های خانه‌های حمام و انواع درمان‌ها نظیر روغن‌درمانی، فصد و... در حمام را مورد بررسی قرار داده‌اند (۱۰).

در حالی که تحقیقات پیشین به بررسی کلی فرهنگ حمام در دوره‌های مختلف تاریخی و دسته‌بندی انواع حمام‌ها با تمرکز بر جنبه‌های بهداشتی و درمانی حمام در طب سنتی پرداخته‌اند، مقاله حاضر با تمرکز ویژه بر حمام افتخارالاسلام بروجرد، به تحلیل معماری این حمام تاریخی و انطباق آن با اصول طب سنتی ایرانی می‌پردازد. همچنین با بررسی عمیق‌تر اجزا و خانه‌های حمام، نورگیرها، سقف، و نحوه ساخت آن‌ها، تصویر واضح‌تری از تأثیر طب سنتی در معماری این حمام ارائه می‌دهد. به علاوه، با ارائه تصاویر و یافته‌های میدانی، درک بهتری از معماری حمام و ارتباط آن با طب سنتی ایرانی فراهم می‌کند، که در تحقیقات پیشین کمتر به آن پرداخته شده است.

درون‌گرایی به معنای تأکید بر فضاهای داخلی و حریم خصوصی، به جای توجه به ظاهر بیرونی بناست. بسیاری از حمام‌های تاریخی، نمای بیرونی ساده و بی‌آلایشی دارند، اما درون آن‌ها با عناصر معنادار معماری (مانند نورگیرهای حساب‌شده، سقف‌های گنبدی و تزئینات همسو با کارکرد) آکنده است (۱۶).

وجود تصاویر و نگاره‌های مختلف بر کاشی‌کاری و دیوارهای حمام‌های قدیمی خالی از حکمت نیست و به هدف خاصی طراحی شده‌اند. علاءالدین غزولی دمشقی به نقل از زکریای رازی درباره رنگ‌های به کاررفته در تصاویر حمام می‌گوید: «تصاویر زیبا هنگامی که در آن‌ها رنگ‌های معلومی چون زرد، قرمز، سبز و سفید با نسبت و اندازه درست ترکیب می‌شوند، باعث بهبود اخلاط سودایی می‌گردند. بنابراین ناراحتی‌های موجود در نفس انسان و پرباشی و کدورت روح او را از بین می‌برد، زیرا نفس انسان با نگاه کردن به همین تصاویر لطیف می‌شود» (تصویر ۱) (۱۷).

عنوان مبانی معماری ایرانی مطرح کرده است. مردمواری به معنای آن است که اجزا و اندازه‌های ساختمان متناسب با نیازهای انسانی باشد. برای نمونه، حمام خصوصی با توجه به کاربری محدود خانوادگی، در مقیاسی کوچک‌تر و متفاوت از حمام عمومی طراحی می‌شد. معمار ایرانی از افزودن عناصر زائد و غیر کاربردی پرهیز می‌کرد، حتی تزئینات نیز جزء جدایی‌ناپذیر از ساختار بنا محسوب می‌شدند، نه پوسته‌ای اضافه بر آن. این نگرش، تجلی اصل حذف هرگونه بیهودگی در معماری است. نیارش به دانش بارگذاری و استحکام‌بخشی سازه اشاره دارد. برای مثال، در حمام‌های تاریخی، قوس‌های باربر در دیوارها به گونه‌ای طراحی می‌شدند که بار سازه را از طریق گوشواره‌ها (عناصر انتقال‌دهنده نیرو) به پی بنا منتقل کنند. معماران گذشته مصالح مورد نیاز را عمدتاً از منابع بومی و نزدیک به محل ساخت تأمین می‌کردند و این همان معنای خودبسندگی است، بدین‌گونه کار ساخت با شتاب بیشتری انجام می‌گرفت، ساختمان با طبیعت پیرامون خود سازگارتر می‌شد و هنگام تعمیر و نوسازی مصالح اولیه در دسترس بود.



تصویر ۱: (سمت راست): نمایی از حیاط خانه افتخارالاسلام بروجردی، (سمت چپ): پلان خانه افتخارالاسلام بروجردی

حمام‌های خصوصی که درون یک ساختمان مسکونی یا در کنار آن ساخته می‌شدند، تنها به اعیان اختصاص داشتند و در کنار سه بخش بیرونی، اندرونی و خلوت، بخش چهارم خانه را تشکیل می‌دادند (۲۰-۱۹).

۲. ساختار حمام‌ها در عصر قاجار: حمام‌های دوره قاجار با توجه به ویژگی‌های ساختاری و کارکردی به دو دسته عمومی و خصوصی تقسیم می‌شدند. حمام‌های عمومی به طور طبیعی ساختمانی جدا از ساختمان‌های مسکونی داشتند و عموم مردم با پرداخت وجهی از آن بهره‌مند می‌شدند (۱۸).

داشت. اطراف این حوض، فضایی ارتباطی وجود داشت و سپس بخشی از سکوی نشیمن (بینه) قرار می‌گرفت که کمی بالاتر از کف بینه ساخته می‌شد تا افراد بتوانند بر روی آن بنشینند (۲۶). به گفته علی بن عباس مجوسی اهوازی حرارت این قسمت چندان نبود که بر بدن اثری داشته باشد (۱۱).

۲-۳. خانه دوم: مزاج خانه دوم سرد و تر و مطابق با فصل زمستان و خلط بلغم در بدن است. در این خانه به افرادی که وارد حمام می‌شدند، لنگ می‌دادند تا بدن آن‌ها برای تطابق با گرما و رطوبت آماده شود. فلسفه ترتیب خانه‌ها بر این مبنا بود که بدن چه هنگام ورود و چه هنگام خروج در معرض تغییر ناگهانی دما و رطوبت قرار نگیرد، چون این تغییرات ناگهانی می‌توانست موجب نوسانات ضربان قلب و فشار خون گردد. خانه اول و دوم از طریق یک راهرو به یکدیگر متصل بودند (تصویر ۲) (۲۵).



تصویر ۲: حمام افتخارالاسلام بروجرد

۳-۳. خانه سوم: مزاج خانه سوم گرم و تر و مطابق با فصل بهار و خلط خون در بدن است. این خانه موجب تعریق فراوان می‌شد. گاهی در همین خانه، اقداماتی مانند نوشیدن آب بسیار گرم، کیسه‌کشی، لیف‌زنی، مش‌ت و مال، زدودن موهای زائد، حجامت و فصد انجام می‌گرفت. علی بن عباس مجوسی اهوازی معتقد است این اعمال بدن را به شدت گرم می‌کند و بسیار به تحلیل می‌برد (۱۱). خزینه حمام در خانه سوم قرار داشت که محل اصلی شستشو بود و در آنجا آلودگی‌های بدن پاک می‌شد (۲۷).

حمام‌ها همچنین بر اساس جنسیت استفاده‌کنندگان قابل تقسیم بودند. معمولاً ساختمان حمام‌های مورد استفاده زنان و مردان یکسان بود، اما زمان استفاده آن‌ها تفاوت داشت. به این ترتیب که در ساعاتی از روز به آقایان و در دیگر ساعات به بانوان تعلق داشت (۲۱). حمام‌های عمومی عصر قاجار که در ساخت آن‌ها اصول شرعی و طبی رعایت می‌شد، به دلایلی مانند تسهیل جریان آب به سیستم آبرسانی، گرم‌شدن فضای داخلی در زمستان و معتدل شدن آن در تابستان و افزایش استحکام بنا، پایین‌تر از سطح معابر اطراف ساخته می‌شدند. ابعاد مختلف فرهنگ استحمام نیز شامل بعد بهداشتی، بعد دینی، بعد زیبایی‌شناختی و بعد اجتماعی بود (۲۳-۲۲).

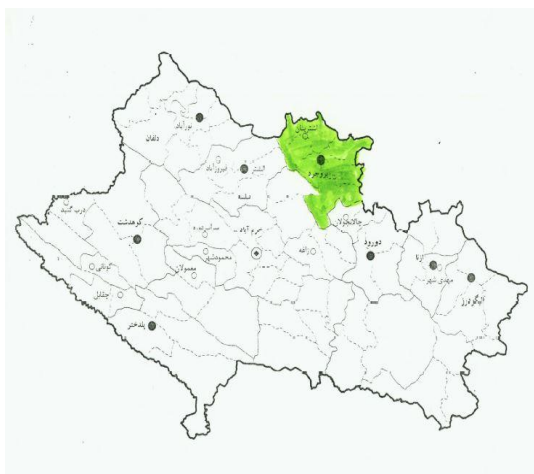
۴. معماری حمام در متون طب ایرانی: در گذشته ساختمان حمام‌ها بر اساس چهار طبع اصلی طب سنتی ایرانی بنا می‌شد: ۱- گرم؛ ۲- سرد؛ ۳- خشک؛ ۴- تر. مزاج فصل‌های سال یا اخلاط چهارگانه بدن و حتی سال‌های عمر آدمی نیز بر همین مقیاس تعیین می‌گردید (۲۴)، زیرا حکمای طب ایرانی و علم قدیم جهان مادی را متشکل از عناصر اربعه آتش، هوا، آب و خاک می‌دانستند و معتقد بودند در بدن انسان نیز این چهار عنصر به صورت چهار خلط صفر، دم، بلغم و سودا نمود می‌یابند و سلامتی انسان در گرو تعادل آن‌هاست. بر این اساس اگر حمام‌ها مطابق این اصول ساخته نمی‌شدند، بیماری‌زا تلقی می‌شدند. به همین دلیل حمام‌های امروزی اکثراً بیماری‌زا هستند. ابن سینا بر این باور بود که ساختار حمام مانند طبیعت انسان است و از چهار عنصر آب، آتش، خاک و هوا و همچنین چهار خلط بلغم، صفر، سودا و دم تشکیل شده است. علاوه بر این، حمام نیز مانند انسان دارای روح نفسانی، طبیعی و حیوانی است، یعنی از سنگ (خاک)، آب و هوا شکل گرفته است (۲۶-۲۵).

بنا بر متون طب ایرانی حمام چهار بخش یا خانه اصلی داشت: **۱-۳. خانه اول:** مزاج خانه اول (سربینه یا رختکن) سرد و خشک و مطابق با فصل پاییز و خلط سودا در بدن است. سربینه در بسیاری از حمام‌ها به شکل هشت‌ضلعی یا نیم‌هشت طراحی می‌شد و در مرکز آن حوضی پر از آب قرار

این خانه دارای تمام اجزای یک معماری سنتی ایرانی، شامل حیاط مرکزی، اندرونی، بیرونی، حیاط خلوت و حمام خصوصی است. به دلیل اهمیت معماری، فرهنگی و تاریخی، این بنا در سال ۱۳۸۳ با شماره ۱۱۷۵۳ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شد. تاریخ ساخت حمام (۱۲۹۷ شمسی مطابق با ۱۳۳۷ قمری) بر اساس کتیبه‌های کاشی‌کاری‌شده در حیاط خانه افتخارالاسلام استخراج شده است. نقش کاشی درون حیاط خانه افتخارالاسلام و تاریخی که در روی آن حک شده است، نشان‌دهنده متعلق بودن اثر به دوره قاجار است (۳۱). محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه در کتاب «سفرنامه عراق عجم» در باب خانه‌های تاریخی سادات طباطبایی دوره قاجار در بروجرد که خانه افتخارالاسلام مهم‌ترین آن‌هاست، این‌گونه بیان می‌کند: «اکثر خانه‌های قاجاری بروجرد در محله صوفیان قرار دارد و متعلق به سادات طباطبایی بوده که در دوره قاجار از اعیان بروجرد بودند. کسانی که از بروجرد در دوره قاجار دیدار نموده‌اند صوفیان را بهترین محل شهر بروجرد توصیف کرده‌اند» (۳۲). علیرضا گودرزی و همکاران (۱۳۹۳ ش.) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی ساختار معماری مسکونی شهر بروجرد در دوره قاجار» اطلاعات جدول زیر را برای خانه افتخارالاسلام ذکر کرده است (۳۳).

۳-۴. خانه چهارم: مزاج خانه چهارم گرم و خشک و مطابق با فصل تابستان و خلط صفرا در بدن است. این خانه گرم‌ترین بخش حمام به شمار می‌رفت و به دلیل تعریق زیاد، رطوبت‌های بدن کاهش می‌یافت (۲۸).

۴. معرفی حمام افتخارالاسلام بروجرد: شهر بروجرد در دامنه‌های کوهستان زاگرس و در دشت سیلاخور قرار گرفته و از سه جهت شرق، شمال و غرب به کوه محدود می‌شود. آب و هوای بروجرد سرد کوهستانی است با زمستان‌های پر بارش و سرد و تابستان‌های معتدل. بیش از ۲۰۰ خانه تاریخی در سطح این شهر شناسایی شده که از این میان ۱۸ خانه از جمله خانه افتخارالاسلام طباطبایی ثبت ملی شده‌اند (تصویر ۳) (۲۹). حمام افتخارالاسلام طباطبایی یکی از حمام‌های قدیمی دوران قاجاریه در شهرستان بروجرد است که در سال ۱۲۹۷ شمسی توسط فردی روحانی به نام افتخارالاسلام طباطبایی نبوی بروجردی (ره) از نوادگان میرزامحمد جد طباطبایی‌های بروجرد ساخته شد. این حمام در یک محله قدیمی بروجرد به نام صوفیان جنب پارک صفا و در ضلع جنوب شرقی و در زیرزمین خانه قدیمی افتخارالاسلام واقع شده است. خانه افتخارالاسلام طباطبایی از جمله بناهای بارزش بروجرد محسوب می‌شود که با تزیینات زیبای کاشی‌کاری، گچبری و هنرهای چوبی آراسته شده است (۳۰).



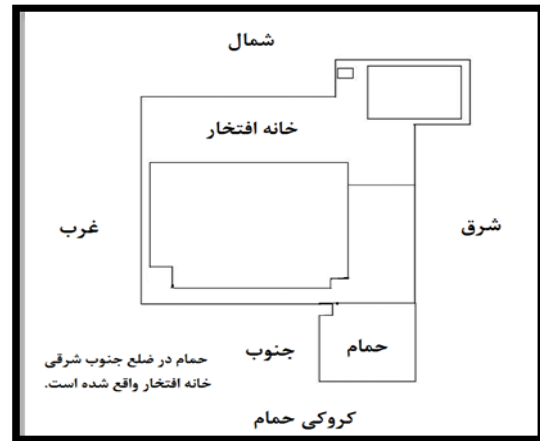
تصویر ۳: سمت راست: نقشه استان لرستان و شهرستان بروجرد؛ سمت چپ: نمایی از خانه افتخارالاسلام طباطبایی بروجردی

جدول ۱: مشخصات خانه افتخارالاسلام بروجرد

نام بنا	خانه افتخارالاسلام
نام محله	صوفیان
کاربری	مسکونی
وقفی	-
زمان ساخت	قاجار
زمان دخالت	کنونی
عمده‌ترین دخالت	مرمت حمام
وسعت (مترمربع)	۱۵۰۰
مصالح اصلی	خشت، آجر، چوب
ارتفاع (متر)	۷
تعداد طبقات	۲
تعداد حیاط	۲
تعداد چاه آب	۲
تعداد حوض آب	۳
جهت ورودی اصلی	جنوب غرب
عمده‌ترین تزیینات	کاشی کاری - آجرکاری

یکی از ویژگی‌های حمام افتخارالاسلام، خودبسندگی در ساختار بنا است. به طور کلی از مصالح بومی و محلی برای ساخت، مرمت و تعمیر این حمام استفاده شده تا هماهنگی و سنخیت معماری آن با شرایط جوی منطقه حفظ شود. ویژگی بارز دیگر این حمام قدیمی، نیارش استاتیک (یستایی) در ساختار آن است. وجود قوس‌های ساده و متعدد در بنا،

نشان‌دهنده توجه معمار به پایداری و مقاومت سازه در برابر نیروهای داخلی و خارجی است (تصویر ۴). حمام افتخارالاسلام از بخش‌های مختلفی تشکیل شده است که عبارتند از: ۱- ورودی حمام؛ ۲- سربینه؛ ۳- میان در؛ ۴- سرویس بهداشتی؛ ۵- گرمخانه؛ ۶- سرداب؛ ۷- خزینه آب گرم؛ ۸- آتشدان.



تصویر ۴: سمت راست: پلان خانه حمام افتخارالاسلام و قسمت‌های مختلف آن.

سمت چپ: طراحی پلان خانه حمام افتخارالاسلام با نرم‌افزار گرافیکی

۴-۲. سربینه: دومین فضای حمام افتخارالاسلام، سربینه حمام است که بر اساس منابع طب ایرانی، مزاجی سرد و خشک دارد (۳۴). پلان معماری سربینه به شکل هشت‌ضلعی طراحی شده و دیوارهای آن مزین به نقوش و نگارگری‌هایی است که در میانه فضای آن، حوضی از آب قرار گرفته است. مصالح اصلی به کاررفته در ساخت حمام، آجر است و بر دیوارهای آن با استفاده از کاشی‌های رنگی و طرح‌های متنوع، نقوشی ایجاد شده تا از غلبه سودا در اثر توقف طولانی در این فضا و نیز تأثیرات روحی روانی بر استفاده‌کنندگان جلوگیری شود. در دیوارهای سربینه، کاشی‌هایی به رنگ سبز - آبی با نقش مرغ و گل به چشم می‌خورد (تصویر ۶).

۴-۱. ورودی: همان‌گونه که از پلان موقعیت خانه افتخارالاسلام مشخص است، حمام در قسمت جنوب شرقی بنا واقع شده و از طریق چندین پله به سطحی پایین‌تر از حیاط خانه راه می‌یابد (تصویر ۵). عرض ورودی پله به اندازه دو شانه انسان است که این موضوع به اصل مردم‌واری، یعنی تناسب ابعاد بنا با اندازه‌ها و فیزیک استفاده‌کنندگان مربوط می‌شود. علت قرارگیری حمام در سطحی پایین‌تر از حیاط، آسان‌تر شدن گرم‌کردن آن در فصل زمستان است. این طراحی مزایای دیگری نیز دارد، از جمله سهولت هدایت جریان آب به سمت حمام، گرم‌ترماندن فضای داخلی در زمستان، خنک‌تر و معتدل‌تر بودن در تابستان و افزایش استحکام سازه (۱۴).



تصویر ۶: سربینه حمام افتخارالاسلام



تصویر ۵: ورودی حمام افتخارالاسلام بروجرد

الهی و تجلی لطیف پروردگار است. گفتگوی عاشقانه گل و مرغ نیز به تسبیح‌گویی و ذکر حق تعالی تشبیه شده است. در این نگاره‌ها، گل نماد معشوق و پرنده (مرغ) نماد عاشق است. حضور پرنده نشان‌دهنده حیات‌بخشی به گل و عشق‌بازی با آن است. تصویر پرنده با حالتی از وجد و صعود، گویای رهایی از عالم مادی و عروج به سوی عالم ملکوت است (۳۹). این بیت به زیبایی مفهوم نهفته در نقاشی گل و مرغ را بیان می‌کند:

فکر بلبل همه آنست که گل شد یارش
گل در اندیشه که چون عشوہ کند در کارش (۴۰)

با توجه به مزاج سرد و خشک سربینه، وجود نقوش مرغ و گل، حالتی از انبساط، گرمی و تری برای استفاده‌کنندگان ایجاد می‌کند (۳۹).

نقاشی گل و مرغ، اصطلاحی است برای توصیف سبکی از نقاشی سنتی ایران که در آن گل‌ها، برگ‌ها و پرندگانی همچون بلبل و گاه پروانه به تصویر کشیده می‌شوند (۳۵)، اگرچه حضور گل‌ها و پرندگان در نقاشی ایرانی به قرن نهم شمسی بازمی‌گردد، اما از قرن یازدهم شمسی به بعد، به صورت مستقل و به شکل تک‌نقاشی‌هایی در مرقات ظاهر شدند. در دوران زندیه، مکتبی هنری با عنوان «مکتب زند» یا «مکتب گل» در شیراز شکل گرفت که تمرکز اصلی آن بر نقاشی‌های گل و مرغ بود. این سبک، میراثی از تحولات آغاز شده در دوره صفویه بود که توسط زندیان به هنر دوره قاجار انتقال یافت (۳۶-۳۷).

حمام افتخارالاسلام که متعلق به دوره قاجاریه است، در بخش سربینه خود، کاشی‌هایی با نقش مرغ و گل دارد (تصویر ۷) (۳۸). گل و مرغ، سبکی در نگارگری ایرانی و نماد موهبت



تصویر ۷: تصاویری از مرغ و گل در کاشی‌کاری دیوار حمام افتخارالاسلام

می‌شود که حمام افتخارالاسلام فاقد خانه دوم است. شاید بتوان گفت که فضای میان در نقش این خانه را ایفا می‌کند. ۴-۴. سرویس بهداشتی: یکی از بخش‌های حمام افتخارالاسلام سرویس بهداشتی می‌باشد. با توجه به جدایی حمام از فضای اصلی خانه، اگر فردی نیاز به قضای حاجت داشته باشد، مجبور است به خارج از حمام مراجعه کند و

۳-۴. میان‌در: میان‌در فضایی است حد فاصل بین سربینه و گرم‌خانه. این فضا به منظور جلوگیری از انتقال ناگهانی افراد از هوای سرد به گرم و بالعکس طراحی شده است. معمولاً این بخش با پیچ و خم‌هایی بین سربینه و گرم‌خانه ساخته می‌شود تا تبادل حرارت و رطوبت بین دو فضا به حداقل برسد (۴۱). با بررسی پلان حمام و همچنین مشاهدات میدانی مشخص

شود و فرد دچار زکام نشود. از آنجا که بر اثر استحمام، منافذ بدن و مسامات پوست باز می‌شوند، اگر دمای بدن هنگام خروج با محیط بیرون هماهنگ نباشد، هوا در آن‌ها نفوذ کرده و فرد را بیمار می‌کند (۴۲).



تصویر ۹: سرداب حمام افتخارالاسلام طباطبایی

۴-۷. آتشدان: این فضا با چند پله به زیر فضای خزینه راه می‌یافت و آبی که از سوختن هیزم گرم می‌شد، خزینه را گرم می‌کرد (تصویر ۱۰). آب مصرفی حمام نیز از طریق چاه‌های مناسبی که در آن حفر شده بود، به زیرزمین هدایت می‌شد. از آنجا که کف حمام همسطح زمین است، در گذشته آب مصرفی توسط جوی‌هایی به سمت حمام جاری می‌شد و سپس از طریق لوله‌هایی وارد فضای حمام می‌شد، اما امروزه به دلیل مرمت اثر توسط میراث فرهنگی بروجرد، تعمیر سیستم آب‌رسانی و گذشت زمان، دیگر اثری از این لوله‌ها باقی نمانده است.

مساحت حیاط را طی نماید. این موضوع، به ویژه در فصول سرد سال مانند زمستان و با توجه به شرایط محیطی حمام، عملاً امکان‌پذیر نبوده است. به همین دلیل، سرویس بهداشتی در داخل حمام طراحی و تعبیه شده است.

۴-۵. گرم‌خانه: مزاج گرم‌خانه، گرم و تر است که مطابق به فصل بهار و خلط خون در بدن است. کارهایی از قبیل کیسه کشی، لیف‌زنی، مشت‌ومال، زدودن موهای زائد، حجامت و فصد در خانه سوم انجام می‌گرفته است (۴۲). خزینه حمام افتخارالاسلام نیز در گرم‌خانه آن واقع شده است. خزینه محل اصلی استحمام بوده که آلودگی‌های بدن را در آن می‌شستند (تصویر ۸) (۱۱).



تصویر ۸: گرمخانه حمام افتخارالاسلام طباطبایی

۴-۶. سرداب: در فضای گرم‌خانه قسمتی به نام سرداب وجود دارد که در آن آب سرد می‌ریختند (تصویر ۹). در واقع، پس از پایان استحمام در گرم‌خانه و پیش از خروج، افراد باید ابتدا پاهای خود را در آب سرد می‌گذاشتند و سپس خارج می‌شدند. فایده این کار آن بود که دمای بدن با دمای فضای سربینه (محلی که پس از حمام در آن می‌نشستند) هماهنگ



تصویر ۱۰: آتشدان حمام افتخارالاسلام طباطبایی



تصویر ۱۱: سقف و نورگیر حمام افتخارالاسلام طباطبایی

۸-۴. سقف و نورگیرها: در معماری سنتی ایرانی، سقف و نورگیرهای حمام‌ها از عناصر کلیدی محسوب می‌شوند که هم از نظر کارکردی و هم از جنبه زیبایی‌شناختی، با ظرافتی خاص طراحی شده‌اند (۱۵). این عناصر علاوه بر تأمین نور و تهویه مطلوب، با اصول طب سنتی نیز همسو بوده‌اند. سقف حمام افتخارالاسلام با ساختار گنبدی و ارتفاع بلند، به گونه‌ای طراحی شده که تهویه مناسب و تنظیم دما و رطوبت را به شکلی مطلوب امکان‌پذیر می‌سازد. این سبک طراحی از انباشت بخار و رطوبت در فضای حمام جلوگیری کرده و جریان هوا را تسهیل می‌کند

نورگیرهای تعبیه‌شده در سقف این حمام، به عنوان روزه‌هایی هوشمند، نقش به‌سزایی در تأمین روشنایی طبیعی فضای داخلی ایفا می‌کنند (تصویر ۱۱). این عناصر نه تنها نور کافی را برای محیط فراهم می‌آورند، بلکه با جلوگیری از تابش مستقیم آفتاب، نورپردازی ملایم و مناسبی ایجاد می‌کنند. جالب‌تر آنکه در ساخت این نورگیرها از شیشه‌های رنگی بهره‌گیری شده که علاوه بر جلوه زیبایی‌شناختی، دارای کاربردهای درمانی نیز بوده‌اند. بر اساس آموزه‌های طب سنتی ایرانی، رنگ‌ها دارای خواص گوناگونی هستند و به کارگیری طیف‌های رنگی خاص در حمام‌ها می‌توانست در بهبود برخی از عوارض جسمی مؤثر واقع شود.

بحث

نتایج حاصل از بررسی معماری حمام تاریخی افتخارالاسلام طباطبایی بروجرد نشان می‌دهد که این بنا با دقت و ظرافت خاصی بر اساس اصول طب ایرانی - اسلامی طراحی و ساخته شده است. تقسیم‌بندی حمام به چهار بخش اصلی (سرد و خشک، سرد و تر، گرم و تر، و گرم و خشک) نه تنها از نظر فضایی دارای توالی منطقی است، بلکه با مفاهیم مزاج‌شناسی در طب سنتی ایران نیز همخوانی کامل دارد. این توالی فضایی امکان تطبیق تدریجی بدن با تغییرات دما و رطوبت را فراهم می‌آورد و از شوک حرارتی جلوگیری می‌کند. برای مثال، عبور از سربینه (سرد و خشک) به میان‌در و سپس گرمخانه (گرم و تر) به بدن اجازه می‌دهد تا به آرامی به محیط گرم‌تر عادت

ایجاد تعادل میان دمای بدن و فضای حمام اشاره کرد. در مجموع، می‌توان گفت معماری حمام افتخارالاسلام با تکیه بر اصول طب سنتی طراحی شده تا علاوه بر رعایت بهداشت، اثری درمانی نیز داشته باشد. این بنا با تأثیرگذاری مثبت بر روح و جسم مراجعان، فضایی آرامش‌بخش و مفید برای سلامتی فراهم می‌کند.

مشارکت نویسندگان

حمید شاهرودی: تحلیل و تفسیر داده‌ها، تصویب نهایی نسخه آماده‌شده جهت چاپ.

جمال رضائی اوریمی: جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر داده‌ها، تصویب نهایی نسخه آماده‌شده جهت چاپ.

ابراهیم نصیری: ایده اولیه مطالعه، تهیه پیش‌نویس پژوهش، جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر داده‌ها، انتخاب مجله و انجام امور مربوط به پذیرش مقاله، تصویب نهایی نسخه آماده شده جهت چاپ.

نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

بیانیه هوش مصنوعی

در نوشتن مقاله، از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

کند که این امر برای حفظ سلامت و پیشگیری از عوارض ناشی از تغییر ناگهانی دما ضروری است. علاوه بر این، حضور عناصری چون سرداب در کنار خزینه آب گرم، امکان تعادل حرارتی را فراهم کرده و به افراد اجازه می‌داد تا دمای بدن خود را تنظیم کنند.

رعایت اصول اصلی معماری ایرانی از جمله مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی در ساخت این حمام، نشان‌دهنده بینش عمیق معماران ایرانی به نیازهای کاربران و اقلیم منطقه است. مردم‌واری در طراحی فضاهایی با مقیاس انسانی و توجه به راحتی استفاده‌کنندگان، و درون‌گرایی در ایجاد فضایی محصور و آرام به دور از هیاهوی بیرون، به وضوح قابل مشاهده است. همچنین استفاده از نقوش و کاشی‌کاری‌های خاص مانند تصاویر مرغ و گل در سربینه، علاوه بر جنبه زیبایی‌شناختی، با هدف ایجاد حس انبساط و گرمی و تری در افراد صورت گرفته که از دیدگاه طب سنتی می‌تواند بر حالات روحی و جسمی تأثیر مثبت داشته باشد. این همخوانی میان معماری و اصول طب ایرانی، حمام افتخارالاسلام را به مثالی بارز از معماری پایدار و سلامت‌محور تبدیل نموده که نه تنها به نیازهای فیزیکی، بلکه به ابعاد روانی و مزاجی افراد نیز توجه داشته است.

نتیجه‌گیری

حمام افتخارالاسلام طباطبایی بروجرد، به عنوان یکی از آثار ارزشمند معماری و طبی در دوره قاجار شناخته می‌شود. بررسی اجزای مختلف این حمام نشان می‌دهد که این بنا با بهره‌گیری از مصالح بومی، تناسب مناسب و نقاشی‌های ظریف گل و بوته، هماهنگی زیبایی میان فرهنگ و فضاهای بهداشتی ایجاد کرده است. از جمله ویژگی‌های قابل توجه این حمام می‌توان به طراحی معماری بر اساس مفهوم چهارمزاج، تنظیم دمای بدن و حفظ سلامتی از طریق گرما و خنکی هوای فضاهای مختلف، استفاده از نمادها و تزئینات ویژه مانند کاشی‌های گل و مرغ که به عنوان عناصری نشاط‌آور و گرم‌کننده روحیه عمل می‌کنند و به کارگیری آب سرد برای

References

1. Taghavi-Shirazi M, Ghods R, Hashem-Dabaghian F, Zargaran A. Abu-Sahl al-Masihi (died circa 1010 AD): The Persian physician in the early medieval era. *Journal of Medical Biography*. 2020; 28(3): 132-135. [Persian]
2. Akhavini Bokhari R. *Hedayat al-Motaalemin fi al-Tib*. Mashhad: Mashhad Univercity; 1992. [Persian]
3. Ibn Jozi A. *Lafz al-Manafe fi elm al-Tib*. Cairo: Matbae Dar al-Kotob Valvesagh Alghomie; 2011. [Arabic]
4. Gilani M. *Hefz al-Sehe naseri*. Tehran: Almaei; 2008. [Persian]
5. Naseri M, Ghaffari F, Zargaran A, Bahadin Z. Persian Medicine and the Development of Theorizing in Today's Medical World. *Iranian Journal of Culture and Health Promotion*. 2021; 4(4): 455-464. [Persian]
6. Ibn al-Ikhveh M. *Maalem al-Ghorbeh fi Ahkam al-Hasabeh*. Qom: Maktab al-Aalam al-Islami; 1987. [Arabic]
7. Vitruvius Pollio M. *The Ten Books on Architecture*. Massachusetts Hall: Harvard University Press; 1914.
8. Dinari A, Aghabeiglooei Z, Rezaei Orimi J. Review and critique of the article. *Journal for the History of Science*. 2022; 20(1): 235-253. [Persian]
9. Tabari A. *Ferdous al-Hikmeh fi al-Tib (Paradise of Wisdom)*. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmie; 2002. [Arabic]
10. Hossain Hashemi Z, Kasiri M, Montazerghaem A, Zargaran A. Bath, Its Preventive and Therapeutic Approach in Iranian Medicine. *Journal for the History of Science*. 2019; 17(1): 135-155. [Persian]
11. Ahvazi A. *Kamil al-Sanaat al-Tibbiyah*. Tehran: McGill University, Institute of Islamic Studies; 2008. [Arabic]
12. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tib*. Beirut: Dar al-Ihya al-Turāth al-Arabī; 2010. [Arabic]
13. Razi M. *Al-Hawi fi al-Tib*. Beirut: Dar al-Ihya al-Turāth al-Arabī; 2001. [Arabic]
14. Mollaei Tavani A, Gholampoor M. Bath and Bathing in Iranian Culture of the Qajar Era (From the Beginning to the Constitutional Era). *Cultural History Studies*. 2014; 6(21): 121-148. [Persian]
15. Taheri J. Bathroom in Medieval Islamic Medical Texts: Theory and Practice. *Journal of Research in Islamic Architecture*. 2016; 4(1): 46-61. [Persian]
16. Pirnia M, Memarian G. *Iranian architectural stylistics*. Tehran: Soroush Danesh Publications; 2007. [Persian]
17. Ghazvali Dameshghi A. *Matale al-Bodour fi manazel al-Sorour*. Cairo: Cairo Press; 2011. [Arabic]
18. Wills CJ. *In the Land of the Lion and Sun: Or Modern Persia, Being Experiences of Life in Persia During a Residence of Fifteen Years in Various Parts of that Country from 1866 to 1881*. London: Macmillan and Company; 1883.
19. De Rochechouart J. *Memories of Iran trip*. Tehran: Ney Publications; 1999. [Persian]
20. Saremi H, Gorji R. Bathroom physical features of Iran in Qajar era. *International Journal of Engineering Science Invention*. 2015; 4(8): 51-60.
21. Hajighasemi K. *Bathhouses*. Tehran: Rozaneh; 2004. [Persian]
22. Mollazadeh K, Mohammadi M. Public buildings (market water reservoir, bridge and dam, bathhouse). Tehran: Sooreh Mehr Publishing Company; 2000. [Persian]
23. Shahribaf J. *Social History of Tehran in the Thirteenth Century: Life, business and...*. Tehran: Rasa; 1988. [Persian]
24. Rahimi Mehr V, Motedayen H, Mehrbani M. Traditional baths; the preservative of health, the factor of cure. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*. 2023; 14(50): 23-38. [Persian]
25. Avicenna. Translation and description of the health of Sheikh Al-Raees. Tehran: Tehran Univercity of Medical Science; 2008. [Arabic]
26. Moradi F. Personal hygiene (bathing, mouth, teeth, nails) in Iranian traditional medicine sources. *Islamic texts and modern medical research*. Tehran: Iranian Teb; 2017. [Persian]
27. Ghobadiani N. *Naser Khosrow's Travelogue*. Tehran: Dafter Nashr Farhang Eslami; 2020. [Persian]
28. Razavi Borghei S. Bathhouse Architecture in Ancient Medical Texts and the Introduction to the Treatise on Dallakiyyah. *Golestan-e Honar*. 2009; 15: 64-70. [Persian]
29. Goudarzizadeh M. Historic houses: Typology of historic houses in the soufian neighborhood of Boroujerd with an attitude to the restoration and changing the function of one of the Houses. Tehran: Haftan Publications; 2021. [Persian]
30. Goudarzi A. Historical texture of Boroujerd: A study of urban developments in Boroujerd from Its

- origin to the end of the first Pahlavi dynasty. Tehran: Samira Publications; 2019. [Persian]
31. Cultural Heritage of the House of Iftikhar al-Islam Tabatabaei. Encyclopedia of the History of Architecture and Urban Planning of Iranshahr. Tehran: Cultural Heritage Organization; 2022. [Persian]
32. Etemad al-Saltaneh M. Travelogue of the Persian Iraq. Tehran: Ettelaat Publications; 1999. [Persian]
33. Goodarzi A, Jalili M. A study of the residential architecture structure of Borujerd city during the Qajar period. Malayer: First National Conference on Residential Architecture; 2014. [Persian]
34. Kermani M. The Treatise of Delakiyyah. Tehran: Iran University of Medical Science; 2008. [Persian]
35. Sheikhi A. Visual analysis of Flowers and Bird Painting of Zand and Qajar periods. Journal of Islamic Crafts. 2022; 6(1): 41-56.
36. Jahanbakhsh H, Sheikhi Narani H. A study on the role of flowers and birds and their use in traditional Iranian arts (Qajar and Zand eras). Tarikh No. 2016; 16: 129-162. [Persian]
37. Jokar J, Feizollahi M, Najjarpour Jabbari S. Flower and chicken painting. Isfahan: Isfahan Municipality Welfare and Recreation Organization; 2016. [Persian]
38. Farahmand A. Restoration and revival plan of Iftikhar al-Islam house in Boroujerd. Tehran: Azad University; 2008. [Persian]
39. Mohammadi R. History and Stylistics of Iranian Painting and Drawing. Tehran: Farsiran Publications; 2010. [Persian]
40. Hafez Shirazi S. Divan Hafez Shirazi. Mashhad: Mirdashti Cultural Center Publications; 2002. [Persian]
41. Soltanzadeh H. Nain, the city of thousands of cultures. Tehran: Cultural Research Office; 1995. [Persian]
42. Hajjghasemi K. Ganjnameh. Tehran: Minister of Culture and Islamic Guidance; 2004. [Persian]